

LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI XXXVII (1997)

LEKSIKOGRAFIJOS IR LEKSIKOLOGIJOS PROBLEMOΣ

Zigmas ZINKEVIČIUS

DĖL BALSIŲ *a*, *o*, *e*, *é* KAITOS SLAVIZMUOSE

Vietoj slavų *a* lietuvių kalbos skoliniuose būna *a*, *o*, *e*, *é* balsiai, pvz., lenkų *panna* lietuvių kalboje virto *panà*, o *pan* – jau *põnas*, tačiau vietoj *żart*, *czas* turime *žeñtas* ‘juokai, pašaipos’, *ćēsas*. Kodėl taip yra? Straipsnio tikslas – panagrinėti ši reiškinį, nustatyti jo dėsningumus bei priežastis. Trumpame straipsnyje neįmanoma aptarti visas sudėtingo reiškinio išgales, bus pasitenkinta tik svarbiausiais dalykais.

Pirmausia reikia konstatuoti, kad šio reiškinio pati pagrindinė priežastis yra baltų ilgojo ā laipsniškas siaurėjimas lietuvių kalboje ir galop virtimas *o* balsiu. Jis lémė dvejopų – su *o* ir su *a* – variantų atsiradimą, neretai net tų pačių žodžių dubletus, pvz., šalia *arbatà* tarmėse turime ir *arbotà*. Dar plg. *panà* ir tarmių *ponà*, *granyčià* ‘skiriamoji riba’ ir *gronyčià*, *kvàsas* ‘gira’ ir *kvōsas*, *talierkà* ‘lékštë’ ir *tolierkà* (pastarojo žodžio pirmykštis šaltinis – vok. *Taller*). Dubletų būna ne tik bendrinėje, bet ir tikrinėje leksikoje, plg. krikštavardinės kilmės pavardes: *Adamónis*, *Adañkus*, *Adamkēvičius* ir *Adomónis*, *Adōmkus*, *Adomkēvičius*; *Baltramèjus* (*Baltramiējus*), *Baltramáitis*, *Baltramāvičius* ir *Baltromèjus* (*Baltromiējus*), *Baltromáitis*, *Baltromāvičius*; *Bařtkus*, *Bartkēvičius* ir *Bôrtkus*, *Bortkēvičius*; *Blažýs*, *Blažáitis*, *Blažēvičius* ir *Bložýs*, *Bložáitis*, *Bložēvičius*. Tokių pavyzdžių daugybė.

Paprastai senesni variantai turi *o*, naujesni – *a* balsius. Tačiau pasirinkimą tarp *o* ir *a* lémė ne tik skolinimosi ar asmenvardžio atsiradimo laikas, bet ir ilgojo ā skirtinges susiaurėjimo laipsnis vienoje ar kitaip tarmėje tuo metu, kai buvo skolinamasi. Be to, nereikia išleisti iš akių ir skolinių adaptacijos, susidariusio polinkio automatiškai keisti slavų *a* lietuviškuoju *o* ir po to, kai lietuviai ilgaji ā jau buvo išvertę *o*.

Rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, kur kontaktai su slavais labai seni, variantų su *o* turime daug daugiau negu kitur Lietuvoje. Čia sakoma, pavyzdžiui, ir *bōkas* ‘bakas’, *bōlius* ‘balius’, *dōkas* ‘stogas’ (iš *dach*, *dax*), *dōktorius* ‘daktaras’, *kanovà* ‘griovys’ (канава), *kavōlkas* ‘gabalas’ (гудү *кавалак*, gen. sg. *кавалка*), *kovà* ‘kava’, *morkà* ‘pašto ženklas’ (marka, *марка*), *mozà* ‘tepalas’ (*maž*, *мазъ*), *porà* ‘garas’ (para, *пара*), *pōrabkas* ‘samdinys’ (парабак), *pōsas* ‘pasas’, *stōršas* ‘vyresnysis’ (*starszy*, *старши*), *školà* ‘mokykla’ (*szkola* <lot. *schola*), *ultōjus* ‘tinginys’ (гультай), *votà* ‘vata’. Daugiau pavyzdžių žr. *Baltistica X(1)*, 92 ir *XXII(2)*, 68–69.

Ne visi šie skoliniai ir ne visose rytų Lietuvos šnektose laikytini senais, juolab kad čia daug kur senovinis ilgasis ā siaurėjo palyginti vėlai, vietomis ir dabar tebetariama ā su o atspalviu ar net grynas ā.

Beje, tokiose šnektose naujai iš bendrinės kalbos ar kitų tarmių patekė žodžiai vietoj o gauna dvibalsį uo, nes tikro balsio o šiu šnektą sistemoje néra, pvz., sakoma *armuōnika*, *agranuōmas*, *muōžna*, *púol'ka*, *pamiduōras...* ir *Adúol'pa* 'Adolfas', *Bruōnius*, *Muōnika* ir t.t.

Nesenus variantus su o rodo ir tokie žodžiai kaip *aktōras* 'hektaras', kurie lietuvių kalboje atsirado palyginti neseniai.

Tačiau kai kurie bendrinėje kalboje neturimi variantai su o užfiksuoti toli Lietuvos vakaruose, pvz., žodis *pošnià* 'laukas, dirva, pasėliai' (*pasznia*, *пашня*) vartojoamas apie Marijampolę, Lazdijus, Punską, Šimonis; *ronyčià* 'keliukas per lauką' (*граница*) – apie Skuodą, Mosėdį; *kvōsas* 'gira' ir *mōzoti* 'teplioti' turėti net Mažojoje Lietuvoje (ten iš lenk. *kwas*, *mazac*).

Nemaža dabar vien tarmėse sutinkamų tokų formų buvo vartojamos jau senuosiuse raštuose, pvz., *aktovà* (iš lenk. *oktawa*) DP, SD, *moliavóti* 'dažyti' DP, BB, *ponà* 'mergelė, pana' PK, SD, *senotas* 'senatas' SD, *seliova* 'seliava' SD, *slova* 'šlove' Ch, *švobas* 'švabas' SD, *tolieris* 'toks pinigas, taleris' DP, *tolierka* 'lékšté' SD ir kt.

Visa tai paneigia kai kurių kalbininkų (J. Kazlausko, V. Mažiulio) keltą hipotezę apie baltų ilgojo *ō buvimą vietoje dabartinio lietuvių o, beje, nesuderinamą ir su suslavintu senųjų baltų vietovardžių, ypač hidromijos, duomenimis, plg. upėvardžius *Абольна* (: *obuolýs*), *Нача* – *Nočià*, *Бака* – *Vóké* ir daugybė kitų.

Vietoj slavų balsio o lietuvių kalboje, priešingai, turimas a, pvz., *abázas* 'kariuomenės stovykla' (lenk. *obóz*), *bagótas* 'turtinges' (*bogaty*, *богатъ*), *grāšis* 'smulkus pinigas' (*grosz*), *lokamstvà* 'godumas' (*łakomstwo*), *macnùs* 'stiprus' (*mocny*). Dar plg. *pāpas* DP, MP, SD 'stačiatikių kunigas' (*pōpas* – vėlyvas skolinys iš rusų *поп*). Tai ir sudarė pagrindą slavų kilmės žodžių adaptacijai, automatiškai keičiant jų o lietuviškuoju a, o jų a – lietuvių o.

Po afrikatų ir priebalsių r, š, ž mūsų kaimynai slavai turi antrinės kilmės balsį a, atsiradusį dėl šių priebalsių sukietėjimo. Lietuviai tokiuose žodžiuose dažnai vietoj laukiamų o arba a turi é arba e, pvz., *cēlius* Tvr šalia kitų tarmių *cōlis* 'ilgio matas, lygus 25,4 mm' (iš lenk. *cal*), *andarékas* (*undarékas*) Brsl vietoj kitų tarmių *andarōkas* (*undarōkas*) 'sijonas' (iš lenk. *andarak* < vok. *Unterrock*), *šareńčius* Žml vietoj *šarańčius* 'skerai' (lenk. *szarańcza*, rus. *саранча*), *pažēras* Kls, Tvr, Lz vietoj *pažāras* 'gaisras' (*pożar*, *пожар*).

Mūsų rytiniai kaimynai, dabartinių gudų (baltarusių) protėviai, minkštasiams afrikatas ir r, š, ž priebalsius pradėjo kietinti XIV amžiuje, o pietiniai kaimynai lenkai juos sukietino dar anksčiau. Šiaip ar taip, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštinių kalboje atsispindi jau sukietėję šie priebalsiai. Tuo būdu senoviniai slavų junginiai c'a, č'a, r'a, š'a, ž'a (= ce, če, re, še, že) dėl minkštujų c', č', r', š', ž' sukietėjimo virto ca, ča, ra, ša, ža. Lietuvių slavizmuose, gautuose prieš sukietėjimą, turime po šių priebalsių balsį e, pailgėjimo pozicijoje susiaurėjusį ir virtusį dabartiniu é, pvz., *čerepyčia* Sd, *čerpé* XVII a. žodynai < черепица (>brus. *чарапица*). Po sukietėjimo gautuose skoliniuose vietoj é(e) turime o(a),

bet priebalsio minkštumas paprastai išlaikomas, pvz., *čiōbras*, *čiobrēlis* ‘tokia vaistažolė’ šalia *čēbras*, *čēbrēlis* – abu variantai turimi jau XVII a. tekstuose ir nelengva nustatyti, kur normalios fonetinės raidos rezultatas, kur hiperkorekcijos padaras, juo ba kad slavų *чабръ* kilmė neaiški.

Reikia pasakyti, kad *če*(*čē*) || *čio* tipo dubletus dar labiau negu *a* || *o* svyra vimą yra palietusi garsų adaptacija ir hiperkorekcija. Todėl toliau bus pateikiami tik būdingesni šio reiškinio pavyzdžiai, vienur kitur stengiantis spėjamai paaiškinti jų tokio vokalizmo priežastis.

Pradėsime nuo žodžių su *é*, *e*, kurie užfiksuoti senuosiouose raštuose. Pirmiausia pateikiami turintys tokį vokalizmą pozicijoje po *č*.

čebātas ‘ilgas aulinis batas’ DP, Vln, SD, KN iš *чеботъ* > *чóбот* (totorių skolinys?). Plg. *čebatōrius* ‘kurpius’ DP, SD < *чеботарь*;

čedyti ‘taupytı, tausotı’ Mž, WP, BB, MP, SD iš *щадить* (sl. *ščediti);

čérkā ‘taurelę’ Ch, SD iš *czarka* (hiperkorekcija?);

černýlas ‘rašalas’ BB iš *чернило* (brus. *чарніла*). Ilgainiui išstumė savas žodis *rāšalas*,

čeřtas ‘velnias’ Mž, DP, WP, KN iš *чертъ* (brus. *чорт*, lenk. *czart*, *czort*);

čēsas ‘laikas’ iš *часъ* (greičiausiai hiperkorekcija);

česnākas BB, Ch, SD iš *чеснокъ* (brus. *чеснок*);

čěstis ‘laimė’ Mž, BB, DP, Ch, KN iš *счастье* (sl. *sъčestye). Plg. *čěstlyvas* ‘laimingas’ Lex, *ščeslyvas* ‘t.p.’ KN (brus. *счастливы*);

čěstis, čestis ‘garbė; vaišės’ Mž, BB, DP, Ch, PK iš *честь*; *čestavótí* ‘vaišinti’ Mž, BB, DK, KN iš *чествовать*;

četveřgas ‘ketvirtadienis’ DP, PK, WP iš *четвергъ* (brus. *чацверг*);

pěčětis ‘antspaudas’ Mž, BB, Vln, PK, SD iš *печатъ > *печатать*. Plg. *pěčiotis* ‘t.p.’ S. Dauk.

Pozicija po *r* (minkštasis *r'* sukietėjo tik gudų kalboje, be to, ne visose jos tarmėse):

rěčkà ‘puskubilis’ Mž, Q iš *ряжка* (brus. *ражка*);

rēdas ‘eilė, tvarka’ Mž, DP, Ch iš *рядъ* (brus. *радъ*); *rēdýti* ‘tvarkyti, puošti’ iš *рядить*;

Pozicija po *š*:

šēnavótí ‘gerbtı, mylēti’ Ch, KN iš lenk. *szanować* < vva. *schônen* ir *šēnavône* ‘pagarba’ Ch iš lenk. *szanowanie* (hiperkorekcija?);

šépâ ‘spinta’ SD iš *шапа* ar lenk. *szafa* < vok. *Schaff* (hiperkorekcija?);

šēporius ‘prievaizdas, tarnas’ KN iš lenk. *szafarz* < sva. *schaffâri* (hiperkorekcija?);

šétrâ ‘palapinė’ DP iš lenk. *szatra* (skolinys iš tiurkų, plg. tot. *čadyr*, lietuvių forma su *é* greičiausiai aiškintina kaip hiperkorekcija).

Pozicija po *ž*:

žēdnas ‘kiekvienas; nei vienas’ BB, WP, Ch, KN iš *жадны*, *жаденъ*, lenk. *żadny* (hiperkorekcija?);

žēglis, *žēglis* ‘burė’ MP iš lenk. *żagiel* (< vok. *Segej*). Vartojo ir Bretkūnas, kurio raštuose gali būti skolinys iš vokiečių kalbos. Plg. *žēgliōrius* ‘buriuotojas’ MP;

žēkas ‘bažnyčios patarnautojas, mokinys’ Mž, BB, WP, DP, MP iš lenk. *żak* < lot. *diacus*, *diaconus* (lietuvių kalboje hipercorekcija?);

žēlavoti ‘gailėti’ BB < *жаловать*, lenk. *żałować* *żelaba* ‘gedulas’ Ch iš *жалоба* (hiperkorekcijos?). Plg. *żelaha* ‘gedulas’ BB;

žeřtas, ‘juokas, pašaipos’ KN iš *жартъ* ar lenk. *żart* < wa. *schérz*. Plg. *žertavoti* ‘juokauti, šaipyti’ Ch iš lenk. *żartować*.

Pavyzdžiai su *e*, *é*, nepastebeti senuosiuiose raštuose, bet turimi dabartinėse tarmėse:

Pozicija po *c*, *č*:

cērius ‘caras’ Ad, Tvr, Dsn, Šlčn, Lz iš *царь* (perdirbta iš *царь* < lot. *Caesar*); *čēdas* ‘smalkės’ Ad, Dv, Lz ir *čēdas* ‘t.p.’ Grv, Žž, Bsg, Vb iš *чадъ*, lenk. *czad* (hiperkorekcija?). Plg. *čiōdas* ‘t.p.’ Plš, Kltn;

čējus ‘arbata’ Ad iš *чай* < tot. *čaj* (hiperkorekcija?). Plg. *čōjus* ‘t.p.’ Švnč;

čērai ‘burtai, kerai’ Lz, Švnč, Rdm, Kp ir *čeraī* ‘t.p.’ plačiai iš *чары* (hiperkorekcija?).

Pozicija po *š*:

šeabalbōnai ‘toks augalas’ Šn ir *šabalbōnai* ‘t.p.’ plačiai iš lenk. *szabelbon* ar vok. (Rytprūsių) *šabalbōne* (hiperkorekcija?);

šēbas ‘žydų šeštadienio šventė’ Ds ir *šābas* ‘t.p.’ plačiai iš *шабас*, lenk. *szabas* < idisi *šabbes* < hebrajų *šabbāv* (hiperkorekcija?);

šēželka ‘kūdra’ Mlt, Dkšt, Dglš ir *sēžiauka* ‘t.p.’ Tvr iš *сажевка*, lenk. *sadzawka* (hiperkorekcija?). Plg. *sōdžialka* plačiai, *sōdzauka* Ch, *sōžiauka* DP, SD.

Pozicija po *ž*:

žēbā ‘varlė’ Lz, Kls, Šlčn, Dbč, Zt, Nč iš *жаба*, *żaba* (hiperkorekcija?).

Šių ir kitų (pateikti tik būdingesni pavyzdžiai) žodžių tolesnis tyrimas turėtų patikslinti variantų su *a*, *o*, *é*, *e* atsiradimo tikrasių priežastis, t.y. nustatyti, kur esama normalios garsų raidos, o kur lėmė adaptacija, hipercorekcija ar kokie kitokie reiškiniai.

ŠALTINIAI

BB – *Biblia tatai esti Wissas Schventas Raschtas* Lietuvischkai pergulditas per J a n a B r e t k u n a Lietuvos Plebona Karaliauciuie (1590 m. rankraštis).

Ch – S. B. C h i l i n s k i – *Biblie su didžiu dabojuimu perguldita Lietuwos žmonems ...*, iszspausta Londone 1660 m.

S.Dauk – S i m o n a s D a u k a n t a s, jo raštai.

DK – *Kathechismas arba mokslas kiekwienam krikscionii priwalvs ...* Ižgulditas ... per Kuniga M i k a l o i u D a u g s z a ... Ižspāustas Wilniue ... 1595.

DP – *Postilla Catholicka...* Per Kūnigą M i k a l o i v D a v k s z a ... iž lēkiszko perguldita ... Wilniui Drukārnioi Akadēmios ... 1599.

KN – (S. J a u g e l i s T e l e g a) *Psalmay Dowida szwenta ...* (Kniga Nobaznistes Krikscioniskos ... antra karta perdrukawota ... Kiedaynise ... 1653).

- MP – *Postilla Lietvwiszka* ... Wilnivy per J o k u b à M o r k u n à ... Metuose ... 1600.
- Mž – M a ž v y d a s. *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams* ... Kaunas, 1922.
- PK – *Polski z Litewskim Katechism* ... Nakładem ... M á l c h e r á P i e t k i e-w i c ž a ... W Wilnie: Drukował Stanisław Wierzeyski ... Roku 1598.
- Q – Buv. Karaliaučiaus archyvo rankraštinis (vadinamas A.Krauzės) vokiškai lietuviškas XVII amž. žodynas.
- SD – *Dictionarium trium lingvarum*, In usum Studiosae Iuventutis, Avctore ... C o n s t a n t i-n o S z y r w i d ... Qvinta editio ... Vilnae ... M. DCC. XIII.
- Vln – *Bartholomäus Willent's litauische Uebersetzung des Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien* ... Göttingen ... 1882.
- WP – *Volfenbiutelio postilė* (Volfenbiutelio bibliotekos 1573 m. rankraštis).

ZUM WECHSEL DER VOKALE *a, o, e, é* IN DEN SLAWISMEN

Zusammenfassung

Statt des slaw. *a* liegen in den lit. Entlehnungen die Vokale *a, o, e, é*, vor, vgl.: *panna, pan, zart, szas* und lit. *panà, pōnas, žer̄tas, cēsas*. Wie ist das zu erklären? Im Beitrag wird diese Erscheinung untersucht; es wird der Schluß gezogen, daß sie im Litauischen vor allem bedingt sind durch den Übergang der baltischen langen *ā, ē*, in die geschlosseneren *o, é* sowie der slawischen palatalisierten *c, č, r, š, ž* in harte Konsonanten und der Veränderung der nachfolgenden Vokale. Die vorliegenden Varianten spiegeln in vielen Fällen die Chronologie des Entlehnungsprozesses wider; doch ist diese ziemlich ungenau wegen des nichtsynchronischen Übergangs von *ā, ē* in engere Vokale, der in litauischen Dialekten beobachtet wird wie auch wegen der Adaption und der Hyperkorrektion der Entlehnungen, die nicht immer leicht zu erklären sind. Die eigentlichen Ursachen also, die Entstehung mancher Varianten im Vokalsystem bestimmt haben, sind schwer zu ergründen.

Die Entstehung der slawischen Vokale *a, o, e, é* in den litauischen Entlehnungen ist ein interessanter Vorgang, der auf verschiedene Faktoren zurückzuführen ist. Ein wichtiger Faktor ist der Übergang der baltischen langen Vokale *ā, ē* in die geschlosseneren Vokale *o, é*. Dieser Übergang ist wahrscheinlich auf die Veränderung der slawischen Palatalisierung (*c, č, r, š, ž*) in harte Konsonanten und die Veränderung der nachfolgenden Vokale zurückzuführen. Die chronologische Abfolge der Varianten spiegelt diesen Prozess wider, obwohl die genauen Zeitpunkte unklar sind. Ein weiterer Faktor ist die Adaption und Hyperkorrektion der Entlehnungen, was zu einer Veränderung der Vokale führt. Die eigentlichen Ursachen, die die Entstehung mancher Varianten im Vokalsystem bestimmen, sind jedoch schwer zu ergründen.

Die Entstehung der slawischen Vokale *a, o, e, é* in den litauischen Entlehnungen ist ein interessanter Vorgang, der auf verschiedene Faktoren zurückzuführen ist. Ein wichtiger Faktor ist der Übergang der baltischen langen Vokale *ā, ē* in die geschlosseneren Vokale *o, é*. Dieser Übergang ist wahrscheinlich auf die Veränderung der slawischen Palatalisierung (*c, č, r, š, ž*) in harte Konsonanten und die Veränderung der nachfolgenden Vokale zurückzuführen. Die chronologische Abfolge der Varianten spiegelt diesen Prozess wider, obwohl die genauen Zeitpunkte unklar sind. Ein weiterer Faktor ist die Adaption und Hyperkorrektion der Entlehnungen, was zu einer Veränderung der Vokale führt. Die eigentlichen Ursachen, die die Entstehung mancher Varianten im Vokalsystem bestimmen, sind jedoch schwer zu ergründen.